

УЧАСТЬ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ТЕРЕСВА У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ НАПРИКІНЦІ 30-х РОКІВ ТА ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945)

В. І. ІЛЬКО, І. В. ІЛЬКО, М. В. ДАНИЛЮК

У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії, зокрема, у виданнях української діаспори в США і Канаді, важливе місце займають питання, пов'язані з вивченням національно-визвольного руху на Закарпатті у міжвоєнний період (1919-1939 рр.) та роки другої світової війни.

В контексті вищесказаного вважаємо актуальним коротко висвітлити причетність окремих мешканців с.Тересва (Тячівський р-н) до національно-визвольного руху, до подій Карпатської України 1938-1939 рр. та антифашистської боротьби 1939-1945 рр., простежити долю місцевих патріотів, їх життєві стежки.

Участь тересвянців, як й усіх закарпатців, у тогочасних подіях була не випадковим явищем, а обумовлена усім ходом історичного розвитку. Адже ще з кінця XIX ст. (задовго до включення Закарпаття до складу Чехословаччини) серед русинів Закарпаття (гуцулів, бойків) – цих руських людей – поширювалась українська національна самосвідомість. На початку XX ст., в умовах розпаду Австро-Угорщини, у краї посилюється національно-визвольний рух, проявом якого, передусім, було виникнення Народних Рад.

Наявність руху за возз'єднання з братами на Сході засвідчують численні письмові документи (тексти меморандумів, протоколів, оголошень, заяв тощо), які приймалися населенням міст і сіл [1]. Наприкінці 1918 р. у Тересві було створено Руську Раду, до складу якої ввійшли Василь Прінци, Юрій Приймак, Михайло Дикун, Т. Онуфрій та інші селяни. На запитання в анкеті, присланій Любонянською Руською Радою: "Що би собі ждали селяни найліпше?", тересвянці відповіли – "Руський порядок" [2].

Важливою подією в історії Закарпаття було проведення у Хусті 21 січня 1919 р. Всенародного з'їзду [3]. Делегати Хустського з'їзду (а їх було 420 від 175 населених пунктів краю) прийняли ухвалу із 7-ми пунктів, в якій сказано: "Всенародні Збори Угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 р. висказують з'єднання всіх русинів-українців із комітатів: Мараморош, Угоча, Унг, Земплин, Шариш, Спіш, Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України..." [4]. Відрадно, що на цьому форумі посланець селян Тересви Василь Прінци теж голосував за возз'єднання Закарпаття з Україною [5]. І ось мине небагато часу і 32-річний тересвянець – один із родичів згаданого делегата – Іван Прінци у 1939 р. як офіцер штабу Карпатської Січі у Хусті стане одним із організаторів оборони Карпатської України від наступу угорських гонведів [6].

Безумовно, суспільно-політичні і культурні зміни, які відбувались на Закарпатті у 20-30-х рр., не могли не позначитись на становіщі населення Тересви, формуванні його національної самосвідомості. Вчителі, студентська, учнівська молодь дедалі, залучаючись до національного руху, сприяли поширенню освіти і культури на селі.

У 30-х роках у Тересві було створено осередок товариства "Просвіта" (голова вчитель Іван Михайлович Небола) [7], при якому діяли читальня, бібліотека, драмгурток. Просвітницьку роботу на селі проводили вчителі, юнаки і дівчата української орієнтації Василь Стрижак, Єлизавета та Іван Гаврилович, Василь Мірявець та його дружина Магдалина Петровці, Василь Васильович Небола та його брати Йосип і Михайло, сестра Ганна, Іван Михайлович Небола та

його брати Михайло і Василь, сестра Олена та ін. У орендованих приміщеннях корчмарів Полака і Дочкала періодично проводились культурно-освітні заходи: літературні вечори, відзначення ювілейних дат українських громадських діячів, письменників, ставились п'єси української класики.

У Тересві поширювалась і міцніла українська національна ідея серед молоді, посилювався пластовий рух. У селі діяли осередки "Пласта". Старшим пластуном-розвідником, зв'язковим тересвянських куренів був молодий вчитель Василь Васильович Небола, якому в 1938 р. сповнилось 25 років (1914-1939). Після закінчення 4-х класів Тересвянської народної школи навчався в Тячівській горожанці, а згодом – у Мукачівській торговельній академії, яку закінчив у 1936 р. У наступних роках був слухачем офіцерської школи в Мукачеві і Хусті, служив у чехословацькій армії. У 1938 р. певний час працював учителем початкової школи в Тересві, потім був назначений управителем школи у сусіднє село Грушево, де працював до 19 березня 1939 р.

Помітне місце в пластовому русі відігравали Михайло Федорович Приймак (пластунський наставник одного з співавторів статті), Йосип Васильович Небола та його брати Михайло й Іван, сестра Ганна, Іван Михайлович Небола та його брати Михайло і Василь, сестра Олена, Іван Михайлович Шемет і його брат Антон, Михайло Михайлович Грицик та інші. Подобався пластунам скаутський спосіб життя. Влітку 1938 р. група молодих тересвянців – Федір Іванович Онуфрій, Василь Михайлович Коциба, Юрій Васильович Грицан, Василь Іванович Ілько – разом з колоною юнаків сусідньої Бедевлі, серед яких Василь Васильович Маркуш, Людвік Андрійович Гіріц (гімназисти), Іван Шелевер-Пуриц та ін. відправились пішки до табору пластунів, розташованому в урочищі "Варгедь" ("Замкова гора") біля Вишкова. Тут протягом кількох днів проводились вправи (орієнтування в природі, надання першої допомоги потерпілому при різних пригодах), лунали пісні, гартувалась юнь [8].

Пластуни краю – юнаки і дівчата – готувались стати гідною заміною борців старшого покоління, віддати своє життя в ім'я національних ідеалів. І вони це довели. 14-15 березня 1939 р. в околиці Королева, Великої Копані, на Красному Полі загинули десятки

пластунів-гімназистів, семінаристів, захищаючи свою землю від угорських окупантів. У статті Степана Пап-Пугача "Красне Поле" серед 14-и пластунських вожаків, які проявили хоробрість у боях з гортістами біля Хуста, названо й ім'я Василя Неболи з Тересви та його побратимів – Івана Бейловарі із Великої Копані, Михайла Козичаря, уродженця Тернового, сказано тепле слово про однодумців тересвянця – пластунів Івана Костю, Івана Поповича, Михайла Юду та інших, які героїчно загинули на полі бою [9].

У Тересві діяла й організація Карпатської Січі, яку очолював 36-ти річний селянино-домогосподар Іван Іванович Шемет. До неї входили згадуваний пластунський вожак, вчитель Василь Васильович Небола і його брат Йосип, вчителі Василь Васильович Мірявещ, Іван Михайлович Небола і його брат Михайло, службовець Іван Васильович Прінц, робітник вузькоколійки Василь Васильович Прінц, підприємець Василь Васильович Приймак, робітник лісопилки Михайло Іванович Небола і Юрій Юрійович Приймак, студенти Михайло Федорович Приймак, Михайло Михайлович Грицик, Іван Михайлович Шемет і його брат Антон та ін.

Січовики несли варту по охороні мостів, вони стежили за порядком у селі, запобігали провокаціям. Сучасник згадує, як у середині березня 1939 р. (ще до приходу в село гортістів), якимсь рано вранці зустрів сусіда Івана Руснака (Мигалишиного) з гвинтівкою за плечима. На запитання: "Куди це Ви, вуйку, так рано ходили?", той не без гордості відповів: "Цілу ніч охороняли міст від мадярів і оце повертаюся додому". А ось наступного дня можна було зустріти кілька січовиків-односельців (серед них був Юрій Малько), які повертались додому з берегів Тиси [11]. Там вони охороняли ділянку кордону з Румунією. Та це й зрозуміло. Адже ж фінансова сторожа (а це в основному чеські службовці), яка досі виконувала ці функції, покинула Тересву, виїхала за межі краю.

Після зайняття Закарпаття військами гортіївської Угорщини на всій території було запроваджено жорстокий режим. Карателі за найменшу підозру в нелояльності до влади піддавали закарпатців тортурам. Під час окупації за національну ідею було розстріляно двоє, ув'язнено – 27 тересвянців, зокрема, січовиків, 30 піддавались переслідуванням іншим способом, 215 чоловік, переважно

еврейського населення, вивезено в концтабори Угорщини і Німеччини [12].

В адміністративному відношенні с. Грушово відносилось до Тересви. 19 березня тут гортисти схопили управителя початкової (народної) школи січовика Василя Небола (уродженця Тересви), а під час недільного богослужіння арештували греко-католицького священника Карла Купара, уродженця с. Широке (Вишній Шард).

Тут же обох, пов'язаних ланцюгами, карателі військовою вантажівкою вивезли в с. Ділове (Требушани). Наступного дня, 20 березня, після нечуваних знущань, їх разом з п'ятьма місцевими селянами (ними були Іван Полянчук, Федір Рознійчук, Василь Тимошук, Іван Годван, Михайло Мендешора) було розстріляно біля села Кваси.

Про цю трагедію у своїх працях згадують Володимир Бірчак [13], Юліан Химинець [14], Микола Вегеш [15] та ін. Про неї докладно розповів Василь Гренджа-Донський у своєму щоденнику "Щастя і горе Карпатської України": "... 19-го березня 1939 року греко-католицький священник у Грушеві о.Купар відправляв Службу Божу. Вірні заповнили церкву. Якраз були на середині Літургії, коли перед церквою стало тягарове військове авто, на якому вже були якісь люди, пов'язані ланцюгами один до одного, а між ними був свіжо приведений місцевий управитель школи Василь Небола, також із пов'язаними руками. З авто зіскочив один військовий старшина-підпоручик і на чолі жандармів та мадярських "сабадчапатошів" (терористів) вдерся до церкви, спрофанували престіл, увійшовши крізь "царські двері", схопили священника о. Купара, ув'язнили його і, ведучи церквою, здерли з нього ризи, зв'язали і посадили на авто між других і зараз кудись відвезли. Від того часу як о. Купар, так і управитель Небола зникли, мов під землю. Уже після написання цієї книги вдалося мені дістати опис прохання вдів покійників о. Купара і В. Неболи до мадярської державної прокуратури" [16].

Письменник намагався з'ясувати причини арешту священника о. Купара. Він наводить такі слова: "Деякі селяни в таборі інтернованих пригадували собі, що чули від інших, що священника о. Купара замордовали вояки і солотвинські мадярські терористи після страшних знущань і побоїв у Требушанах. На о.Купара гнівалися за те, що до солотвинських копалень вдалося йому вмісти-

ти за нашої влади декількох українських робітників з-поміж своїх вірних у Грушові. До того часу в копальнях працювали переважно мадяри, які за жадну ціну не хотіли допустити до праці інших [17].

Відзначимо, що в період окупації зазнавали катування рідні замученого Василя Неболи. Так, серед учасників процесу над антифашистською групою української молоді, що проходив у Ковнер-каштелі у 1942 р., були і два тересвянці – брати квасівського мученика Йосип і Михайло. Вони були притягнуті до відповідальності 17 липня 1942 року [18].

21 травня 1939 р. після жорстоких катувань у концтаборах с. Крива і Вор'юлопош біля Ніредьгази (Угорщина) важко хворим повернувся до своєї родини в Тересву вчитель (певний час у 1938 р. був управителем місцевої школи), січовик Василь Мірявець, уродженець с. Руського Поля (1908-1939). Через три дні його не стало. Залишилась напівсиротою шестирічна донька Софійка.

Один із очевидців розповідає, що під час похорону у передній кишені піджака цього борця за вільну Україну можна було бачити вкладений туди олівець синьо-жовтого кольору. Це зробили однодумці та дружина покійного – Магдалина Михайлівна, засвідчуючи цим шану і любов до цієї людини, вірність його ідеалам. У списку патріотів, які загинули в боротьбі за волю України, проф. Петро Стерчо називає імена Василя Неболи і Василя Мірявця [19].

Знавали репресій з боку гортистів й інші січовики Тересви. Окремі з них, рятуючись від розправи останніх, виїхали за межі краю. Змушений був покинути рідне село і через Тису втекти до Румунії старший пластун, січовик Михайло Федорович Приймак. Там він протягом 1939-1944 рр. працював у шахтах і повернувся додому лише після завершення другої світової війни.

Ряд тересвянців, зв'язаних до певної міри з подіями Карпатської України 1938-1939 рр., а також окремі юнаки, які не хотіли коритись угорським властям, подались нелегально до Радянського Союзу. Це студенти-пластуни Михайло Михайлович Грицик, Іван Михайлович Шемет і його брат Антон, робітник Михайло Михайлович Михальчук, селянські хлопці Михайло Васильович Токар, Дмитро Васильович Вакій, Іван Іванович Попович та ін. У 1942-1943 рр., знаходячись в СРСР, вони у місті Бузулук Оренбурзької області доб-

ровільно вступили до 1-го Чехословацького армійського корпусу, в складі якого зі зброєю в руках визволяли Україну від німецько-фашистських загарбників. Загинули згадані тересвянці в боях за Білу Церкву, Дуклю, населені пункти Словаччини. Їх імена занесено до Книги пам'яті України (Закарпатська обл., т. I), опублікованої в 1995 р. [20].

Небагато із тих тересвянців, які в 1939-1940 рр. емігрували до СРСР, повернулося до власної домівки. У числі тих "шасливчиків", яким судилось згодом повернутись у рідну Тересву, був простий селянський хлопець з вулиці Мала Тересва Михайло Михайлович Данилюк. Якось весною 1940 р., випасаючи отару овець на одній з полонин в околиці Руської Мокри, вівчар наважився порушити угорсько-радянський кордон, щоб добратись до братів на Сході. Та це йому дорого коштувало. Він тут же був арештований органами погранвійськ НКВД і відправлений у сталінсько-беріївські табори, розташовані на Півночі країни, де, як і його односельці, спокутував свою "провину". У 1943 р. Михайло, як і його побратими – Степан Вайда з Дулова, Юрко Банк із Бедєвлі та ін., став танкістом 1-го Чехословацького військового корпусу під командуванням Людвіга Свободи. За хоробрість, проявлену в боях із фашистами, був удостоєний урядових нагород.

А ось Іван Михайлович Небола і його брат Михайло, активні учасники громадського і політичного життя Карпатської України 1938-1939 років, так і не повернулись до рідної Тересви. Не дочекались цього їх молодший брат Василь, сестри Василина, Олена, Ганна.

Брати Іван і Михайло Неболи після окупації Карпатської України військами гортіївської Угорщини виїхали за межі краю: спочатку вони перебували на тимчасово окупованій німцями території Польщі, а потім – України. Після завершення другої світової війни обидва опинились у Західній Німеччині. Старший Іван залишився і далі тут, а Михайло емігрував до Англії, де і закінчив свій життєвий шлях.

Іван Михайлович Небола (1912-1955) – вчитель. Навчав дітей у школах Верхнього Водяного (Верхньої Апші), Буштини. Просвітянин, Член Карпатської Січі. Член ОУН. Восени 1941 р. разом з групою закарпатців приїхав до окупованого німцями Києва. Зем-

ляки Івана Неболи Іван Рогач, Іван Кедюлич, Федір Гайович, Михайло Теліга, Андрій Стерчо (брат проф. Петра Стерча), Василь Кузьмик-Петренко (з яким він раніше учителював у Буштині) та ін. були першими, які в Києві розгорнули культурно-освітницьку діяльність: організували українське друковане слово, створили Спілку українських письменників, допомагали в рятуванні українських людей [21].

Та це тривало недовго. Гестапівці швидко дізналися про актив новостворених організацій у Києві, їх антифашистську спрямованість. І ось трагічного лютого 1942 р. частина закарпатців опинилася в сірому будинку по вулиці Володимира, 33. Тут протягом двох тижнів їх з тортурами допитувало гестапо.

18 лютого 1942 р., у суботу, жертви 29-ї камери згаданого сірого будинку на чолі з безстрашним Іваном Рогачем були відвезені у напрямку Бабиного Яру. Гестапівці розстріляли Івана Рогача та його сестру Ганну, Михайла Телігу та його дружину Олену, Василя Кобрини, Юрка Борота, Василя Кузьмика-Петренка, Івана Рошка-Ірлявського [22]. Наступного дня була неділя. "Можливо,десь в Хусті чи Ужгороді, – писав Ю. Степовий, – коли дзвони скликали закарпатців до Служби Божої, між ними гудів і похоронний дзвін за їхніми земляками, що зложили свої шляхетні кості в Києві. А їхні душі десь витали над засніженими Карпатами. Вічна пам'ять Вам, мої прекрасні друзі-закарпатці, з якими я пройшов всі тортури у тому сірому будинку в Києві. Вічна слава Вашим безсмертним ділам" [23]. Деякі автори загибель патріотів у Бабиному Яру датують 20-21 лютого.

З часом, після 1943 р., десятки закарпатських емігрантів із числа національно-свідомої молоді (серед них були і ті, які до того побували в Києві), вступили до лав Української Повстанської Армії (УПА) і брали активну участь в її бойових операціях. Це, зокрема, Андрій Стерчо, Михайло Джанда, Антон Ткачук, Іван Кедюлич та ін. Воював в УПА і молодший брат Івана Неболи – Михайло.

Після завершення другої світової війни Іван Небола і його однодумець Іван Сарвадій з Хуста були ініціаторами створення в еміграції земляцького товариства "Представництво закарпатців з осідком у Мюнхені, Баварія". Воно було покликане захища-

ти інтереси тих закарпатців, які з різних причин опинилися у Західній Німеччині, матеріально і морально підтримувати громадян, що проживали, томились у країнах із тоталітарним режимом [24]. Іван Небола, батько двох дітей, помер у 1955 р. у Мюнхені на 42 році свого життя. За словами Івана Сарвадія, він похований на цвинтарі Валфрідгоф.

Складним і суперечливим був життєвий шлях і Михайла Неболи (1920-1994). Колишній член “Пласту”, “Просвіти”, він, як і його старший брат Іван, брав активну участь у суспільно-політичному житті села. У березні 1939 р., під час проголошення незалежності Карпатської України, будучи вояком Карпатської Січі в Тячеві (комендант майор Микулин), знаходився у Хусті. Незабаром за збройний опір, вчинений наступаючим угорським гонведам, терористам, був схоплений і кинутий до Тячівської в'язниці, в “келіях” якої в ті дні томились видні діячі Карпатської України Федір Ревай, Василь Гренджа-Донський, а також педагоги Петро Тарканій (голова Тячівської української національної ради), Василь Машкаринець, окружний шкільний інспектор Олександр Маркуш та ін. [25].

19 квітня 1939 р. тячівських в'язнів було перевезено до концтабору с. Крива біля Хуста. Тут, у колишній чеській “касарні-лічниці” продовжувались знущання над патріотами. Після кількох допитів Михайла Небоду було звільнено, але згодом його знову неосодноразово арештували.

У зв'язку із загрозою фізичної розправи гортистів взимку з 1939 на 1940 рік він нелегально перебрався до Словаччини, а звідти – до Польщі, на окуповану німцями територію Лемківщини, де на становищі інтернованого пробув до червня 1941 р.

З 1941-1943 рр., працюючи в Галичині, Михайло зав'язав і підтримував зв'язки з підпіллям. Восени 1943 р. вступив до УПА, в лавах якої перебував до осені 1945 р., а після – відбув на Захід. Певний час тересвянець знаходився у Західній Німеччині, а згодом виїхав до Англії. Тут тривалий час працював у вугільних шахтах. Проживаючи у місті Дерби, брав участь у культурному житті української громади.

Михайло Небола, проживаючи в Англії, написав спомини “Лісами та ярами Західного Поділля”, які 1989 р. опубліковано в Канаді у 12-му томі “Літопису УПА” [26].

У них автор подає короткі біографічні відомості, згадує про Карпатську Січ 1939 р., докладно розповідає про свою участь у бойових операціях УПА на Тернопільщині в 1943-1945 роках, описує рейд на Захід восени 1945 р.

Тересвянець, згадуючи політичні події 1938 р., пише: “У нас тоді відбувалися українські демонстрації й марши по селах. Під час такої демонстрації у моєму селі я був впорядником з блакитно-жовтою опаскою на рукаві. В той час це була для мене найкраща нагорода за мою працю і я був особисто задоволений. Всі ми відчували, як наше селянство підтримувало, горнулося до нас і ставилося до нас з пошаною. Вже в той час існували військові організації, до яких я належав, які опісля приєдналися до Карпатської Січі. Під час проголошення Карпатської України я був у Хусті...” [27]. Далі автор розповідає про участь у боях з угорськими частинами і місцевими терористами в околиці Тячева, Тересви, згадує про свій арешт і перебування в Тячівській в'язниці і концтаборі с. Крива.

Повернувшись додому, Михайло не міг заспокоїтись, дедалі більше відчував небезпеку розправи над ним. Він почав розмірковувати над тим, як запобігти лихові, шукав шляхи порятунку. З цього приводу зазначає: “Свободою я довго не тішився, бо за якийсь час знову був арештований. Хоч мені нічого не могли закинути, під час переслухань мене немилосердно били та знущалися наді мною. Після звільнення, за якийсь час арештували знову. Знову побої та знущання. Так повторилося кілька разів. Один раз, коли я роздягався, щоб піти спати, до кімнати ввійшла моя мама. Вона мало не зімліла, коли побачила моє побите синьо-чорне тіло. Вона благала мене, щоб я якнайскоріше втік, поки ще маю трохи здоров'я. Я й сам про це думав...” [28].

І ось незабаром було прийнято рішення – виїхати за межі краю, емігрувати. Наприкінці 1939 р. Михайло таємно від місцевих властей виїхав поїздом з Тересви до Ужгорода, а звідти пішки добрався до Великого Березного. Там зв'язався зі знайомими. Вони звели його ще з іншими січовиками, які чекали на зв'язкових, щоб перейти до Словаччини. Наступного вечора вони перетнули кордон. Це було важко зробити, оскільки взимку з 1939 на 1940 рік випали великі сніги.

Автор спогадів далі розповідає про свої митарства за межами краю. «Ми прибули на Словаччину до українського села, назви якого не пам'ятаю. Були вимучені переходом та мокрі. Тут нас гарно прийняли й накормили теплою їжею. За кілька днів нас відправили до міста Гуменне, де ми мали дістати документи... На пораду місцевого проводу ОУН, нас перевели по зв'язку через Бескиди на Лемківщину, до села Бальниця, в т. зв. Генеральній губернії. Тут знову ми висушилися та підкріпилися. Опісля ми подалися через Команчу до Сянока, де нас примістили в переходовому таборі під опікою українського комітету» [29].

Незабаром тересв'янець був прийнятий на роботу в Український Союз. Тут познайомився з багатьма провідними діячами ОУН, зокрема, з такими як Підгайний і Яців, які невдовзі, з проголошенням 30 червня 1941 р. самостійної української державності у Львові, увійшли до складу уряду. До нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз Михайло Небола перебував переважно на Краківщині, а після переїхав до Львова. За його словами, з 1941 р. аж до вступу в УПА (осінь 1943 р.) працював у різних містах Галичини і був зв'язаний з підпільною організацією [30].

У лавах УПА (осінь 1943-осінь 1945 рр.) Михайло Небола (псевдонім «Голка») брав участь в її бойових діях. Пройшовши стрілецький вишкіл у сотні УПА «Бурлаки» (командир «Чорний»), підстаршинський – у курені (командир «Роман») він певний час був ад'ютантом курінного «Романа», сотенним і найдовше старшим булавний, займав посаду заступника сотенного «Чорного» у сотні «Бурлаки». Сотня діяла в Тернопільському повіті і підпорядковувалась Третій подільській воснній окрузі (ВО) УПА («Лисоня»): командир поручик Омелян Польовий («Остап»), шеф штабу – хорунжий, а згодом майор Володимир Якубовський («Бондаренко»).

До команди сотні належали: сотенний «Чорний», заступник – «Голка», бунчужний – «Дуб» і політвихівник «Богдан». Вояки сотні походили переважно з Бережанського, Рогатинського й Підгаєцького повітів. Були теж вояки з інших областей України. Сотня мала 130 вояків і складалася з 3-х чет по три рої, у кожному по 12 вояків [31].

У своїх спогадах Михайло Небола розповідає про бойові операції його сотні з військами НКВД. Зокрема, 13 серпня 1944 р. вояки

зробили наскок на залізничну станцію Козови, намагаючись перешкодити енкаведистам відправити в Сибір товарняк з українськими в'язнями, 30 вересня 1944 р. повстанці відбили наступ сил НКВД (в операції брало участь понад 1 тис. чол., танкетки і літаки) в околиці с. Унева, недалеко від монастиря Василіан, де затаборували вояки УПА. У січні-березні 1945 р. відбулися бої з енкаведистами в районному центрі Великий Глибочок, с. Настасів, на шосе Тересвля-Будавів. Були вбиті і поранені з обох сторін, «Бурлаківці» мали ряд сутичок, оборонних боїв у травні 1945 р. (села Микулинці, Остапці, Доброводи, Обаринці, Городище) [32].

За неповними даними війська УПА - «Лисоня» з 12 грудня 1943 до 2 серпня 1945 р. провела 83 бої, сутички з німцями і силами НКВД. У звіті зазначається: «У загальних боях ворожі німецькі й більшовицькі війська втратили убитими приблизно 3.000 бійців та урядовців і велике число ранених. Одночасно здобуто у ворога багато зброї й муніції..., звільнено також багато сотень арештованих українців... Протягом цього часу УПА «Лисоня» мала такі втрати: 209 убитими й около 165 раненими, які віддали свою кров і життя святій справі визвольної боротьби народу» [33].

У зв'язку із закінченням другої світової війни, капітуляцією гітлерівської Німеччини в травні 1945 р. вище керівництво УПА запропонувало перейти на місяць від тактики відкритих форм партизанської війни до законспірованого збройного підпілля. В інструкції зазначалось, що не слід розширяти відділи УПА, а потрібно легалізуватися. Це повинні були робити і «чужі» – представники інших регіонів, які туди повертались. «Читаючи інструкцію, – пише тересв'янець, – мені прийшло на думку, чи не вертатися й мені в рідні сторони на Закарпатську Україну, але спочатку я ні з ким не говорив на цю тему» [39].

Та незабаром Михайлові пощастило. Він познайомився із закарпатцем, який, як виявилось, був відповідальним працівником Головного військового штабу (ГВШ) УПА. З ним і відбулася у нього розмова з приводу повернення до рідного краю. Це був поручик Іван Кедюлич («Чубчик»). Він народився 12 грудня 1912 р. у свідомій селянській родині в м. Перечин на Закарпатті. Після початкової школи він закінчив Мукачівську торговельну академію, вчительські курси, офі-

перську школу в Кошицях зі званням підпоручика і став учителем. З молодих літ проявляв активність в українському політичному і громадському житті – в Пласті, “Просвіті”, у нелегальних організаціях ОУН. У 1938 р. Іван Кедюлич вступив до Карпатської Січі, де працював у головному штабі разом із Зеноном Косаком, Юрієм Лопатинським, Романом Шухевичем та іншими. Після окупації Карпатською Україною Угорщиною І. Кедюлич опинився у Відні, перебував у фракції ОУН А. Мельника, брав участь у похідних групах до Києва, згодом перейшов у підпілля до штабу генерала М. Капустянского, військового референта Проводу українських націоналістів (ПУН-у). 1944 року І. Кедюлич був начальником організованих ОУН повстанських відділів у Карпатах. Після невдачі цього плану перейшов до УПА.

Знайомство двох закарпатців відбулося при дивних обставинах. Якось, проживаючи на конспіративній квартирі, Михайло помітив у сусіда по кімнаті купу військових карт. На питання, чи немає зайвих примірників, “Чубчик” відповів, що “Голка” не зможе ними користуватися, бо вони угорською мовою. “Я відповів, – пише терес’янець, – що я із Закарпаття і трохи знаю угорську. Він обрадувався, бо теж був із Закарпаття”. Вони довго згадували про рідний край. Від перечинця “Голка” узнав, що в загонах УПА Тернопільської воєнної округи є чимало закарпатців. І далі: “На іншій зустрічі, вже влітку, поручик І. Кедюлич запитав мене, чи я не хотів би перейти на Закарпаття, якщо б відходила туди якась група. Я заявив свою охоту. Трохи після того він повідомив мене, що формується група й скоро відійдемо на Карпатську Україну” [35].

Та не пощастило Іванові Кедюличу з рейдом на Закарпатську Україну. Напередодні відходу вояків УПА на Захід він загинув біля села Лісники. Михайлові і групі “мельниківців” прийшлося добиратись до Карпат і далі без “Чубчика”. Очоловав групу командир відділу особливого призначення УПА–Схід Кость Гіммельрайх (“Шелест”, “Кий”). У своїх спогадах він пише: “Ще перед передачею відділу “Чубчик” дав мені доручення дібрати декілька осіб до групи, яка мала вирушити в рейд на Захід. До нашої групи долучено ще й тих, що йшли в цьому ж самому напрямі у свої сторони. Отож, добираючи до відібраних уже раніше,

я ще додав “Капітана” (псевдонім) з Підкарпаття та “Осу” й “Муху” з самих Карпат. А “Чубчик” додав закарпатця Михайла Неболу (“Голку”). По передачі мого відділу командирові “Бондаренкові”, що відбулися на одній галявині лісу поблизу села Слов’ятин, група, призначена в рейд на Захід, вирушила на північ [36].

Цей військовий командир (до речі, колишній офіцер Червоної Армії) далі згадує: “Рухом керували місцеві зв’язківці з надзвичайною обережністю, бо відбувалися облави. Тому на перемарші до села Лісники ми втратили дві ночі. “Чубчик” був уже повністю приготовлений до маршу на Захід. Але він вирішив затриматись ще на одну добу, бо хтось йому влаштував проводи...” [37]. І це закарпатцеві коштувало життя. Іван Кедюлич загинув разом із сотенним “Гордієнком” і його охороною від рук енкаведистів під час прощальної вечері. За словами терес’янця, під час вечері “на них наскочили більшовики” і вони “майже всі загинули”. Через це йому “тяжко зробилось на серці” [38].

У спогадах Михайло Небола описує пригоди, митарства, яких пережив під час останнього рейду на Захід. Відправившись з групою вояків з Тернопільщини через р. Дністер, він перейшов ліси Станіславщини і вийшов на околицю сіл Закарпаття – Усть-Чорної і Брустури. Звідси повстанці попрямували на Дубове, де, за словами терес’янця, їх почали обстрілювати з автоматів. “Ми відступили до лісу й навіть не знали, чи були це енкаведисти, чи мої земляки закарпатці. На Закарпатті були також “стрибки”, але тут енкаведисти проявили національний такт і назвали їх традиційною назвою – “дружинники”. Проходили ми теж попри моє село.” [39].

В силу обставин Михайло не наважився увійти у своє село, щоб побачитися з рідними і близькими, а попрямував далі. Після Тересви наступними населеними пунктами, біля яких проходили повстанці, були Тячів, Хуст, Королево, Севлюш (Виноградів). Звідси вони повернули на Угорщину, видаючи себе за “австрійців”, які “втікають з радянського табору полонених”.

Та незабаром план просування групи на Захід змінився. Було вирішено йти далі невеликими групами або одинцем. Терес’янець, покинувши своїх супутників, повернув у бік Словаччини і сам один добрався до Браті-

слави. Звідси через Брно (де недовго побув у пересильному таборі) поїздом попрямував до Праги, звідки перебрався до Баварії.

В Західній Німеччині “безпритульний” тересв’янець, видаючи себе за “поляка”, “німця”, довго блукав у пошуках заробітку. Перебуваючи у пересильних таборах таких міст як Регенсбург, Штрау-бінг, Ульм, “бандерівець” з Тересви знавав безліч особистих зневаг, знущань, про що з боєм згадував: “Між українцями я часто переживав особисту зневагу. Одні говорили: самозванець і не був в УПА, а другі сміялися, питаючись: скільки мені заплатили “бандерівці”, що я служив в “їхній” армії. То ж було не раз прикро, але я ніколи не ховав свого минулого й був завжди гордий з того, що служив в УПА та все дивився згори на тих слабодухів, які своє боягузтво оправдували політичними теоріями. За якийсь час забирали на працю до Англії, куди я зголосився” [40].

З пересильного табору в Німеччині Михайла Неболу й інших українських емігрантів через Голландію було перевезено до Англії, де й розміщено в бараках одного з таборів. Тут протягом трьох місяців наш земляк вивчав англійську мову, після чого був направлений працювати до вугільної шахти. З часом він переїхав на постійне місце проживання до міста Дерби, де після працевлаштування включився в культурне життя української громади. Він належав до Союзу українців (у Великій Британії) (СУБ), Об’єднання бувших вояків українців (ОБВУ) та Товариства колишніх вояків УПА у Торонто. Він із вдячністю згадує головного редактора “Літопису УПА” Є. Штендера, який виявився першою людиною, яка через 40 років еміграції зацікавилася його долею. І ось чим закінчує свої спогади Михайло Небола, простий селянський хлопець із Тересви: “Коли мене запитують, чи я зробив би те саме, якби був знову на Україні в 1943 році, відповідь одна: “Я гордий з того, що воював у Карпатській Січі та в УПА за Українську Самостійну Соборну Державу” [41].

А ось якою була доля іншого патріота. Один з Неболів, учасник національного руху, колишній в’язень ненависного Ковнер-Каштелю – Йосип Васильович після звільнення краю від гортійського режиму очолив щойно створений Народний комітет у Тересві. Він разом з односельцями-однодумцями Михайлом Дикуном, Іваном Банняем і Дмитром Ферою був обраний делега-

том Першого з’їзду Народних комітетів у Мукачеві, який 26 листопада 1944 р. прийняв історичний Маніфест про возз’єднання Закарпаття з Україною.

Після визволення Закарпаття до лав Червоної Армії і Першого Чехословацького армійського корпусу вступив 101 селянин, з них 25 удостоєно урядових нагород за хоробрість, проявлену в боях з фашистами. 45 жителів Тересви полягли смертю хоробрих у другій світовій війні. Серед них колишні добровольці Червоної Армії Іван Михайлович Грицик, Іван Михайлович Маханець, Петро Михайлович Палінкаш, Василь Йосипович Симулик, Юрій Михайлович Шемет, воїни Першого Чехословацького армійського корпусу – Іван Іванович Гибра, Іван Петрович Левко, Іван Іванович Приймак [42]. На їх честь у центрі селища споруджено пам’ятник воїнам-односельцям, що загинули від рук фашистів у роки другої світової війни.

Як бачимо, різними були шляхи і методи боротьби тересвянців за українську національну ідею. Одні у 1938-1939 рр. боролися за Карпато-українську державу у межах свого краю, інші у період другої світової війни (1939-1945) воювали за незалежну українську самостійну соборну державу далеко від рідної домівки.

9 травня 2000 р. український народ святкуватиме 55-річчя Перемоги над фашизмом, а 29 червня – 55 річчя возз’єднання Закарпаття з Україною.

Готуючись до відзначення цих знаменних подій закарпатці з вдячністю згадують відважних пластунів, січовиків, простих людей, які, героїчно обороняючи карпато-українську державу, в середині березня 1939 р. загинули в боях з гортістами на Косовому полі під Хустом та в інших місцевостях краю. Добру згадку про себе залишили українські патріоти – учасники підпільного і партизанського руху, які своїми діями сприяли визволенню краю з-під влади угорських окупантів.

Закарпатські українці, зокрема, жителі с. Тересва, назавжди збережуть пам’ять про своїх земляків-добровольців Червоної Армії і Чехословацького військового корпусу, які в роки другої світової війни хоробро воювали проти німецько-фашистських загарбників. Не забудуть вони і тих краян, які в роки війни у лавах УПА самовіддано боролись за свободу і незалежність української

держави. При цьому воякам УПА, в числі яких було чимало закарпатських січовиків, іноді доводилось воювати й на три fronti.

Більшість громадян нашої країни усвідомлює, що для побудови демократичної держави потрібна консолідація всіх суспільних груп, об'єднання патріотичних сил і визнання рівноправними всіх учасників другої світової війни, з якої б вони сторони не брали участь. Прощення має бути взаємним.

Відрадно, що останнім часом з боку громадськості все частіше лунають голоси за надання воякам УПА, учасникам національно-визвольного руху статусу ветерана Великої Вітчизняної війни. З цього приводу позитивно висловились частина депутатів Верховної Ради України та Президент Л. Д. Кучма. Немає сумніву, що незабаром цю проблему буде справедливо розв'язано.

ЛІТЕРАТУРА

- Гранчак І. М., Приходько В. О. Виникнення і діяльність Рад: Проблеми самовизначення і державотворчості // Нариси історії Закарпаття (1918-1945). - Т. II. - Ужгород: Закарпаття, 1995. - С. 46-53.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). - Ф. 1500. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 12.
- Див. Брецко Федір. Хустський з'їзд 1919 року як поворотний етап в історії Закарпаття новітнього часу // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність (Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1903 р.)). - Ужгород: Гражда, 1994. - С. 83-92; Гранчак І. М. Хустський форум і його рішення // Нариси історії Закарпаття (1918-1945). - Т. II. - С. 65-68.
- ДАЗО. - Ф. 1148. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 11 (звор.).
- Там же. - Ф. 1500. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 12.
- Довідка-інформація селищної ради Тересви про участь мешканців у Карпатській Січі 1938-1939 рр. Довідка видана 10 березня 1999 р. і підписана її головою М. М. Моканом. - С. 1-3.
- Жидович Й., Жидович А. Шкільна хроніка с. Тересва за 1930-1938 роки. (Зберігається у мешканця селища М. В. Данилюка).
- Олашин М. Професор Василь Ілько: віхи життя і творчості // Календар "Просвіти" на 1998 рік / Уклад. П. Федака. - Ужгород: Просвіта, 1998. - С. 149.
- Пал С. (Пугач). Пластовий альманах з нагоди п'ятдесятиріччя українського пласту на Закарпатті, 1921-1971. - Рим, 1976; Срібна земля. - 1994. - 19 берез.
- Довідка-інформація селищної ради Тересви про участь мешканців у Карпатській Січі 1938-1939. - С. 1-3.
- Олашин М. Професор Василь Ілько: віхи життя і творчості. - С. 149.
- ДАЗО. - Ф. Р-62. - Оп. 1. - Спр. 136. - Арк. 140; Данилюк М. В., Ілько В. И. Тересва: [Ист. очерк] // История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. - К., 1982. - С. 480.
- Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. - Прага: Нація в поході, 1940.
- Химинєць Ю. Закарпаття – земля Української держави: Нотатки з історії Закарпаття. - Ужгород: Карпати, 1991. - С. 107.
- Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України // Карпатська Україна у портретах. - Ужгород, 1998. - С. 19.
- Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. - Вашингтон (США), 1987. - С. 344-345.
- Там же. - С. 346-347.
- За українське Закарпаття. - Ужгород: Гражда, 1994. - С. 150.
- Стерчо П. Карпато-українська держава. - Львів, 1994. - С. 254.
- Книга пам'яті України. Закарпатська область. У 2-х т. - Т. I. - Ужгород: Карпати, 1995. - С. 543-545.
- Степовий Ю. Бабин Яр – не лише євреї // Карпатська Україна. - 1992. - 29 жовт.
- Стефанія. Пам'ять патріотів // Карпатський голос. - 1999. - 20-26 берез.; Белень Михайло. Карпатська Україна у портретах. - С. 84, 105, 152, 165, 178.
- Степовий Ю. Бабин Яр – не лише євреї // Карпатська Україна. - 1992. - 29 жовт.
- Керекеш Юрій. Складна доля Івана Сарвадія: (До 80-річчя з дня народження) // Новини Закарпаття. - 1997. - 31 трав.; 3 черв.
- Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. - С. 282-283, 308-309.
- Небола Михайло ("Голка"), ст. бул. Лісами та ярами західного Поділля: (Мої спогади з Української Повстанської Армії). Наше Закарпаття і "еміграція" // Третя подільська воєнна округа УПА "Лисоня". Документи і матеріали / Редакція Євгена Штендера. Літопис УПА. Т. 12. - Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1989. - С. 141-185.
- Там же. - С. 142.
- Там же. - С. 143.
- Там же. - С. 144.
- Там же.
- Там же. - С. 149, 159, 160.
- Там же. - С. 151, 157, 162, 163, 165-166.
- Там же. - С. 72.

34. Там же.- С. 167.
 35. Там же.
 36. Гіммельрайх Кость. («Шелест», «Кий»). Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід»/ Редакція Євгена Штендера// Літопис УПА. Т. 15.- Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1987.- С. 240-241.
 37. Гіммельрайх Кост ь. Назв. праця..
 38. Небола Михайло. Назв. праця.- С. 168.
 39. Там же.- С. 171.
 40. Там же.- С. 179-180.
 41. Там же.
 42. Книга пам'яті України. Закарпатська область. У 2-х т. Т. 1.- С. 543-545.

SUMMARY

Participation of the inhabitants of Teresva village in the national-liberation movement in the end of 30s and during the Second World War (1939-1945).

V. I. Ilko, I. V. Ilko, M. V. Daniljuk

An article describes the participation of Teresva village in the Ukrainian national movement, in events related to establishment of the Carpathian Ukraine in 1938-39. The names of teachers and scouts who took part in the educational work in the village are mentioned there. An article contains the review of activities of the young patriots-sichovyky fighting for the Ukrainian idea, for establishment of an independent state. There are also many names in the article of Teresva natives, who participated at the First Voluntary Czechoslovak brigade under leadership of Ludvig Svoboda, and showed their heroism during the liberation of Ukraine from German troops. An article also contains material about surgeant-major Mykhailo Nebola, («Holka») who was Deputy Chief of the Sotnya «Burlaky» and who published the memories book «Along the Forests and Ravines of Western Podillia».

АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ЗАКАРПАТТІ В 1944-1950 рр. В ОЦІНЦІ ІСТОРИКІВ

МІЩАНИН В.В.

Події досліджуваного періоду викликають неоднозначні оцінки та судження. Виходячи з цього, праці й дослідження по даній темі можна умовно поділити на 2 періоди:

- 1) дослідження радянських істориків;
- 2) дослідження українських істориків після здобуття незалежності України.

У свою чергу перший період радянські історіографи розділяють на три етапи:

- з 1946 року до середини 50-х рр.,
- з середини 50-х до середини 60-х рр.,
- з середини 60-х і далі [1].

До першого етапу досліджень відноситься література, яка виходила майже синхронно до подій, що описуються. Проходив процес накопичення матеріалів, а тому розраховувати на велику джерельну базу

досліджень не приходилось. Виходили, в основному, статті і брошури про становище у сільському господарстві, перспективах його розвитку, відмічався трудовий подвиг селянства у справі колгоспного будівництва, переведення закарпатського села на соціалістичні рейки і т. д. [2].

Як і в усьому Радянському Союзі, передовики сільськогосподарського виробництва Закарпаття змушені були ділитись досвідом колективного господарювання. Виходять друком спомини Героїв Соціалістичної Праці П. Пенчева, Г. Ладані. М. Алечко [3]. До речі, окремою збіркою було видано і матеріали про 19 передовиків сільського господарства Закарпатської об-